

Klaudia Lewandowska

ORCID ID 0000-0002-4142-3742

Uniwersytet Pedagogiczny w Krakowie

Przemoc i agresja uczniów jako zagrożenie bezpieczeństwa w środowisku szkolnym

Wprowadzenie

Celem artykułu jest przedstawienie problemu agresji i przemocy w szkole oraz ich związku z bezpieczeństwem uczniów. Skutki występowania tej patologii społecznej są tak drastyczne, że warto poszukiwać sposobów ich ograniczania. Z codziennej obserwacji zdarzeń dostępnych w osobistym doświadczeniu oraz z doniesień medialnych wynika, że poziom wiedzy na temat przemocy i jej skutków jest bardzo niski. Tragiczne skutki tej niewiedzy najlepiej widać na przykładach przemocy w rodzinach, zwłaszcza tam, gdzie ofiarami są dzieci. Często jest oczywiste, że zanim dojdzie do tragicznego w skutkach aktu przemocy, osoby z otoczenia ofiary tolerują przestępcze zachowania sprawców, czasem przez wiele lat. Warto uświadomić sobie, że niski poziom wiedzy na ten temat dotyczy nie tylko tego zjawiska, ale także innych patologii, które występują w naszym życiu społecznym na co dzień oraz w środowisku szkolnym. Artykuł przybliży w zarysie niektóre aspekty zjawiska przemocy, akcentując skutki tej patologii i potrzebę edukowania społeczeństwa na ten temat.

Charakterystyka agresji

Analizując pojęcie „agresja” w literaturze możemy znaleźć liczne definicje. Termin ten jest jednak trudny do jednoznacznego zdefiniowania. Stanowi przedmiot zainteresowań przedstawicieli wielu różnych dyscyplin naukowych zarówno teoretycznych, jak i badawczych. Niektórzy uważają, że agresja jest wrogim działaniem fizycznym lub słownym, zwykle gwałtownym, będącym reakcją na frustrację i mającym na celu szkodę obiektu¹.

Skorny natomiast uważa za agresywne dzieci te, „u których występują częste i liczne zachowania agresywne, zaś agresywność jest istotnym składnikiem ich osobowości”². Uważa również, że „agresywność jest swoistym odpowiedni-

1 J. Ekel, J. Jaroszyński, J. Ostaszewska, *Mały słownik psychologiczny*, Warszawa 1965.

2 Z. Skorny, *Dziecko agresywne – objawy, przyczyny, przeciwdziałania*, [w] *Vademecum dla rodziców*, red. W. Pomykała, Warszawa 1985, s. 97–88.

kiem ujemnych emocji, takich jak: gniew, lęk, złość, chęć dokuczania i szkodenia innym³.

Termin „agresja” używany jest również w innym znaczeniu. Jak twierdzi Grochulska „nie określa on wtedy tendencji człowieka do zachowań destruktywnych czy wrogich, czynnych lub słownych skierowanych przeciwko komuś albo czemuś – lecz tylko same takie zachowania”⁴.

Słownik *Języka Polskiego PWN* definiuje agresję jako „zachowanie zmierzające do wyładowania niezadowolenia lub gniewu na osobnikach lub rzeczach”,⁵ natomiast w *Słowniku Pedagogicznym* agresja rozumiana jest jako „działanie skierowane przeciwko ludziom lub przedmiotom wywołującym u człowieka niezadowolenie lub gniew. Celem agresji jest wyrządzenie szkody przedmiotowi agresji”⁶.

W ujęciu biologicznym agresja to „zachowanie ograniczające swobodę drugiego osobnika albo skierowanie przeciw jego zachowaniu lub życiu”⁷.

Natomiast według Frączka na gruncie psychologii „agresją nazywa się czynności mające na celu zrobienie szkody i spowodowanie utraty cenionych społecznie wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi”⁸. Ujęcie psychologii społecznej wskazuje na to, że „agresja, czy przemoc interpersonalna to czynności podejmowane intencjonalnie przez ludzi, specyficzne zachowanie się oraz aranżowanie określonej sytuacji, stanowiące zagrożenie bądź powodujące szkody w fizycznym, psychicznym i społecznym dobrostanie innych osób, tj. wywołujące ból, cierpienie, destrukcję, prowadzące do utraty cenionych wartości”⁹.

W powyższych definicjach trudno znaleźć zgodność w tłumaczeniu pojęcia „agresja”, jednak daje się zauważyć dwa główne aspekty: agresywne zachowanie jest intencjonalne oraz niesie negatywne skutki dla ofiary. Natomiast sprawcę określa się mianem osoby, która działa w celu dokonania jakiejś szkody fizycznej lub psychicznej.

Przemoc jako przestępstwo

Zjawisko przemocy od lat jest przedmiotem wzmożonego zainteresowania zarówno osób zawodowo zajmujących się tym zjawiskiem, jak również środków masowego przekazu i społeczeństwa. Opinią publiczną coraz częściej wstrząsają informacje dotyczące aktów przemocy popełnionych wśród uczniów w środowisku szkolnym. Media częściej niż kiedyś ukazują drastyczne opisy okoliczności popełnienia aktów przemocy oraz ich tragicznych skutków. Nie tylko zmuszają do refleksji nad

3 Ibidem, s. 98.

4 J. Grochulska, *Reedukacja dzieci agresywnych*, Warszawa 1982, s. 6.

5 M. Szymczak, *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 1988, s. 17.

6 W. Okoń, *Słownik Pedagogiczny*, Warszawa 1984, s. 29.

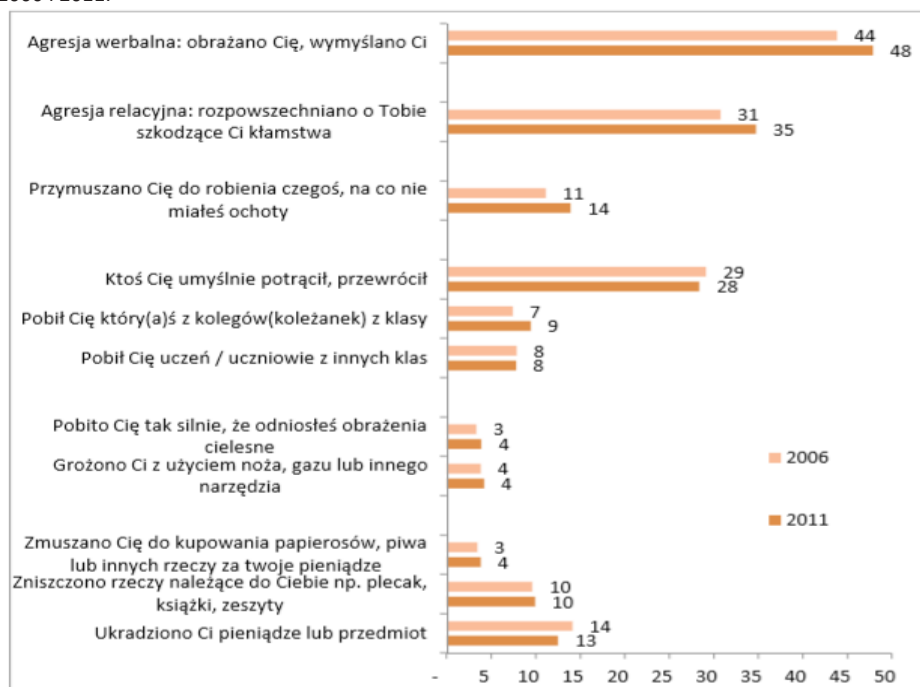
7 B. Sadowski, J. Chmurzyński, *Biologiczne mechanizmy zachowania się*, Warszawa 1989, s. 432.

8 A. Frączek, *Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej*, Wrocław 1979, s. 13.

9 A. Frączek, P. Struzik, *Agresja wśród dzieci i młodzieży*, Kielce 1986, s. 28.

przyczynami tych zjawisk, ale także skłaniają do zastanawiania się nad sposobami zapobiegania im. W dużej mierze przyczyną tego nagłośnienia jest wzrost wrażliwości społecznej oraz dostęp do nowoczesnych technologii, które umożliwiają nagranie zdarzeń związanych z agresją w środowisku szkolnym. Jednak wyniki badań nie ukazują nasilenia zjawiska przemocy w szkole. Natomiast można zaobserwować nieznacznie zwiększoną skalę agresji werbalnej oraz relacyjnej.

Wykres 1. Odsetek uczniów, którzy doświadczyli wybranych form agresji – porównanie danych z roku 2006 i 2011.

Źródło: A. Komendant-Brodowska, *Agresja i przemoc szkolna. Raport o stanie badań*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2014

Aby lepiej przeciwdziałać przemocy w środowisku szkolnym większość szkół tworzy pewne procedury, które zawierają schematy postępowania np. w przypadku wystąpienia agresywnych zachowań ucznia. Jednak i one mają pewne negatywne strony jak zbyt duża rola schematów, które zakładają wezwanie policji czy zespołu ratownictwa medycznego oraz słabsze skupienie uwagi na przemocy psychicznej, która jest przecież nie mniej istotna niż sama przemoc fizyczna. Działania szkoły wobec sprawcy, które mają zapobiegać kolejnym aktom przemocy skupiają się przede wszystkim na nałożeniu kary (wezwanie policji, zawiadomienie kuratora, sądu rodzinnego, prace społeczne, nagany, kary regulaminowe)¹⁰. Przykładowe czynności karalne, które szkoła powinna zgłaszać Policji to:

¹⁰ J. Przewłocka, *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015, s. 73.

- spowodowanie ciężkiego uszczerbku na zdrowiu (art. 156 k.k.)
- uszkodzenie ciała na okres powyżej 7 dni (art. 157 k.k.)
- pobicia, bójki (art. 158 k.k.)
- przymuszanie do określonego działania (art. 191 k.k.)
- czynności seksualne z małoletnim poniżej 15 r.ż. (art. 200 k.k.)
- znęcanie fizyczne lub/i psychiczne (art. 207 k.k.)
- kradzież (art. 278 k.k./art. 119 k.w.)¹¹.

Pomimo prawnego umocowania przestępstw związanych z przemocą i starań o zaostrenie kar za ich popełnianie, w Polsce nie widać oznak wyraźnego zmniejszenia się ich liczby.

Zasadne wydaje się pytanie o to, czy w ogóle można stawiać sobie za cel wyeliminowanie przemocy z życia szkolnego. Wydaje się, że nie. Agresja i przemoc towarzyszyły człowiekowi od zawsze. Na próżno szukalibyśmy w historii i dziejach rozwoju człowieka takich okresów, w których nie było przemocy. Agresja i przemoc były obecne nie tylko podczas prowadzenia wojen, ale także w życiu rodzinnym, wychowaniu i innych formach funkcjonowania naszych przodków. Czasy nam współczesne także dostarczają wielu dowodów na istnienie tych zjawisk w naszej codziennej egzystencji. Niemal przyzwyczailiśmy się już do doniesień o przemocy w rodzinach, w miejscu pracy i w miejscach publicznych. Od czasu do czasu mamy okazję przekonać się o jej obecności także w polityce. Różnorodność form stosowanej przemocy jest tak duża, że wymienienie ich jest zadaniem z góry skazanym na niepowodzenie. Pomysłowość ludzi stosujących przemoc jest nieograniczona. Z uwagi na zakres i wielość form występowania, przemoc można więc uznać za zjawisko powszechnie spotykane w życiu społecznym.

Ważnym krokiem w kierunku zmiany nastawienia do przemocy mogą być też zmiany w przepisach prawnych. Uregulowania prawne powinny stanowić wyraźny komunikat, że przemoc nie jest tolerowana społecznie i że nie ma społecznego przyzwolenia na żadne przejawy tej patologii. Prawo zakazujące przemocy może stanowić bodziec do ograniczania agresywnych tendencji i być przypomnieniem, że życie bez przemocy jest obiektem zainteresowania państwa.

Przemoc w jakiegokolwiek formie i wobec jakiegokolwiek osoby jest naruszeniem podstawowych praw człowieka, niszczy poczucie godności, szacunku i zaufania do innych ludzi. Przemoc jest przestępstwem. Stereotypy społeczne na temat zjawiska przemocy od wielu lat sankcjonują jej stosowanie w relacjach z bliskimi. Jeżeli nie ma zdecydowanej reakcji i interwencji otoczenia, następuje stabilizacja i eskalacja przemocy¹². Krzywda nie byłaby krzywdą, gdyby nie stanowiła uderzenia w poczucie wartości, godności człowieka, gdyby nie była formą okazania braku szacunku i miłości. Odbiera ona poczucie własnej wartości, a więc powoduje stratę. Naturalną reakcją na stratę są gniew i żal. Każda forma zaprzeczania tym emocjom, zniekształcania ich czy unikania kończy się większymi stratami niż zyskami. Z drugiej strony

11 Skrypt dla uczestników szkolenia Interwencja w przypadku przemocy rówieśniczej, <https://www.edukacja.fdds.pl/fae4533d-7b36-4e71-93a3-f3bae6a78f8e/Extras/skrypt-poszkoleniowy-przemoc-rowiesnicza.pdf>, [dostęp: 28.03.2019].

12 W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Masterhazy, *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000, s. 8.

dopuszczanie, przeżywanie i wyrażanie tych emocji stwarza wiele problemów: poczucie wewnętrznego rozbicia, smutek, poczucie niezrozumienia i ogólny dyskomfort. Niemniej jednak gniew i żal to najbardziej naturalne formy radzenia sobie z krzywdą – nie dopuszczają do ucieczki i stwarzają możliwości właściwej obrony. Sposoby reagowania na krzywdę są wypadkową wielu czynników: cech temperamentu, środowiska, w którym się wychowywaliśmy i w którym żyjemy, systemu wartości oraz aktualnej sytuacji życiowej. Ich znaczenie możemy zrozumieć dopiero z perspektywy czasu, a często zmusza nas do tego cierpienie: dokuczliwe objawy somatyczne, lęk przed ludźmi, brak bliskich więzi, wybuchy wściekłości, depresja, myśli samobójcze. Cierpienie jest najlepszą motywacją do poszukiwania zmiany¹³.

I. Pospiszyl podaje następującą definicję przemocy: „Przemoc to wszystkie nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej lub psychicznej szkody osoby, wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji¹⁴. L. Ganley określa przemoc jako „zespół atakujących, nadzorujących i kontrolujących zachowań, obejmujących przemoc fizyczną, przemoc seksualną i przemoc emocjonalną. Jest to spójna całość, ciąg zachowań o charakterze zamierzonym i instrumentalnym, których celem jest zniewolenie ofiary, wyeliminowanie jej suwerennych myśli i działań, podporządkowanie jej żądaniom i potrzebom sprawcy¹⁵. W. Sztander przez przemoc rozumie takie działania, które niezależnie od formy upośledzają ostatecznie moc kogoś, kto jest obiektem przemocy. Celem przemocy jest zaś uczynienie z człowieka istoty bezwolnej¹⁶. Jerzy Mellibruda podaje, że przemoc jest intencjonalnym naruszeniem mocy oraz wszelkich praw i dóbr osobistych jednostki, w sposób uniemożliwiający jej obronę i powodujący szkody psychiczne, fizyczne, symboliczne i materialne. Definicja ta zawiera intencjonalne działanie sprawcy przemocy powodujące szkody i naruszenie wszelkich dóbr osoby pokrzywdzonej oraz brak możliwości samoobrony¹⁷.

Jednakże najboleśnieszka i mająca największe konsekwencje w życiu dorosłym jest przemoc seksualna, zwłaszcza ta, której ofiara ma mniej niż 12 lat. Według stereotypów przemoc seksualna wobec dziecka występuje tylko w rodzinach patologicznych. Obserwacja życia pokazuje jednak coś innego: nie istnieją dla niej bariery wykształcenia, pozycji społecznej czy zasad moralnych. Przemoc seksualna zdarza się w szanowanych i religijnych rodzinach. Sprawcą, obok ojca i matki, może być ojczym, macocha, dziadek, babcia, wujek, sąsiad, przyjaciel domu itd. Przemocą są więc także wszelkie zachowania seksualne dokonywane przez osoby, z którymi dziecko jest połączone bliskimi więzami emocjonalnymi¹⁸.

13 J. Kołodziej, *Obrona przed krzywdą*, „Charaktery” 2004, nr 4, s. 32.

14 I. Pospiszyl, *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994, s. 12.

15 A. Lipowska-Teutsch, *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, PARPA, Warszawa 1998, s. 12.

16 W. Sztander, *Na czym polega pomaganie ofiarom przemocy*, „Niebieska Linia”, Pismo Ogólnopolskiego Porozumienia Osób, Organizacji i Instytucji Pomagającym Ofiarom Przemocy, nr 5/1999, s. 18.

17 J. Mazur, *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002, s. 20.

18 A. Widera-Wysoczańska, *Zobacz, co on mi robi*, „Style i Charaktery” 2008, nr 3, s. 67.

Przemoc psychiczna zawiera m.in. przymus i groźby, zastraszanie, werbalną agresję, emocjonalne wykorzystywanie w postaci oskarżania, upokarzania, poniżania, obwiniania i manipulowania poczuciem winy, wyzwiska, izolowanie przez kontrolowanie kontaktu z innymi, zabranianie wykonywania potrzebnych czynności, odmawianie kontaktu i zaniebdywanie. Przemoc psychiczna występuje często i jest trudna do udowodnienia. Niszczy poczucie własnej wartości i godności. Dla ofiar często jest bardziej raniąca niż przemoc fizyczna¹⁹. Doświadczają jej zarówno dzieci, jak i dorośli, ale przemoc wobec dzieci pozostawia głębsze i bardziej negatywne ślady w psychice i ma wpływ na całe późniejsze życie.

Do skutków maltretowania psychicznego dzieci można zaliczyć problemy w tworzeniu ufnych relacji z innymi, zaburzenia w rozwoju umiejętności społecznych, skłonności do depresji, niskie poczucie własnej wartości i inne deficyty rozwojowe, które mogą prowadzić do trwałych problemów psychicznych rozciągających się na wiek dorosły²⁰.

Powodem, dla którego warto propagować wiedzę na temat przemocy są tragiczne skutki tej formy patologii zarówno dla samych ofiar, jak i społeczeństwa (zerwanie więzi społecznych, pogorszenie się funkcjonowania w sferze osobistej i zawodowej, wysokie koszty leczenia). Skutki przemocy są tak dramatyczne, że w interesie społecznym leży prowadzenie działań, które przynajmniej częściowo zniwelują negatywne konsekwencje tego zjawiska. Do działań tych należy m.in. edukacja prowadzona na wielu poziomach, obejmująca możliwie szeroką grupę osób.

Przemoc i agresja w polskiej szkole

Wraz z rozwojem nowości technologicznych formy przemocy w środowisku dzieci i młodzieży nieco się zmieniły. Standardowe formy agresji werbalnej czy fizycznej pozostały, lecz pojawił się całkowicie nowy rodzaj przemocy, który zasługuje na większą uwagę ze względu na jego innowacyjny charakter, czyli „cyberprzemoc”. Zjawisko cyberprzemocy najkrócej definiuje się jako przemoc z użyciem technologii informacyjnych i komunikacyjnych. Owe technologie to głównie Internet oraz telefony komórkowe²¹. Charakterystyczną cechą tego problemu jest anonimowość sprawcy oraz szybkość rozpowszechniania informacji. Poprzez media elektroniczne młodzi ludzie nękają, obrażają, wysyłają kompromitujące innych filmiki czy rozsiewają plotki na różnych blogach. Innymi formami cyberprzemocy są wykluczenie z powszechnych grup internetowych, usunięcie ze znajomych, jak również umieszczanie niechcianych zdjęć w Internecie. Aby ukazać skalę tego negatywnego zjawiska na początku 2007 roku Fundacja Dzieci Niczyje przeprowadziła badania na temat przemocy rówieśniczej związanej z mediami elektronicznymi. Głównymi wnioskami badania były:

19 W. Badura-Madej, A. Dobrzyńska-Masterhazy, *Przemoc w rodzinie...*, s. 15.

20 B. Krahe, *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005, s. 156.

21 Ł. Wojtasik, *Cyberprzemoc – charakterystyka zjawiska, skala problemu, działania profilaktyczne*, <http://zszpnr2.edu.pl/images/Cyberprzemoc.pdf>, [dostęp: 27.03.2019].

- Co drugi młody człowiek (52%) miał do czynienia z przemocą werbalną w Internecie lub poprzez telefon komórkowy. 47% dzieci doświadczyło wulgarnego wyzywania; 21% poniżania, ośmieszania i upokarzania; 16% straszona i szantażowana.
- 29% zgłasza, że ktoś w sieci podawał się za nie wbrew ich woli.
- Ponad połowa (57%) osób w wieku 12–17 była przynajmniej raz obiektem zdjęć lub filmów wykonanych wbrew ich woli.
- 14% dzieci zgłasza przypadki rozpowszechniania za pośrednictwem Internetu lub GSM kompromitujących je materiałów.
- Akty cyberprzemocy często powodują u ofiar irytację, lęk i zawstydzenie²².

W unikaniu takich zdarzeń kluczową rolę odgrywa środowisko, w którym dziecko żyje. Osoba dorosła np. rodzic lub nauczyciel w przypadku dostrzeżenia sytuacji, w której młoda osoba jest ofiarą agresji w Internecie powinna niezwłocznie zareagować poprzez m.in. podjęcie działań profilaktycznych.

Media systematycznie informują o różnych formach przemocy i agresji dokonywanej zarówno w rodzinach, jak i instytucjach. Toczą się medialne dyskusje na temat możliwych przyczyn i uwarunkowań powstawania tych wyjątkowo niekorzystnych zjawisk. Coraz częściej można usłyszeć o wyrażanych publicznie skargach nauczycieli na wzrost agresji ze strony uczniów oraz swoistej bezradności kadry wobec przejawianych przez uczniów aktów przemocy. Podobne zdarzenia mają miejsce na zachodzie Europy i w Stanach Zjednoczonych.

Agresywne zachowania w środowisku szkolnym mogą przejawiać się znieważaniem, zmuszaniem do robienia pewnych niechcianych czynności, niszczeniem rzeczy ucznia, lecz również groźbami. Ten rodzaj przemocy głównie opiera się na płaszczyźnie uczeń-uczeń i jest to przemoc rówieśnicza, ale istnieje możliwość sytuacji, w której osoba dorosła np. nauczyciel dopuszcza się agresywnych zachowań lub uczeń dopuszcza się agresywnych zachowań wobec nauczyciela. Im gorsze są relacje uczniów z nauczycielami, tym wyższy poziom przemocy w relacjach między uczniami²³. Poniżej został przedstawiony wykres, który obrazuje procent uczniów, którzy mieli konflikt z nauczycielami.

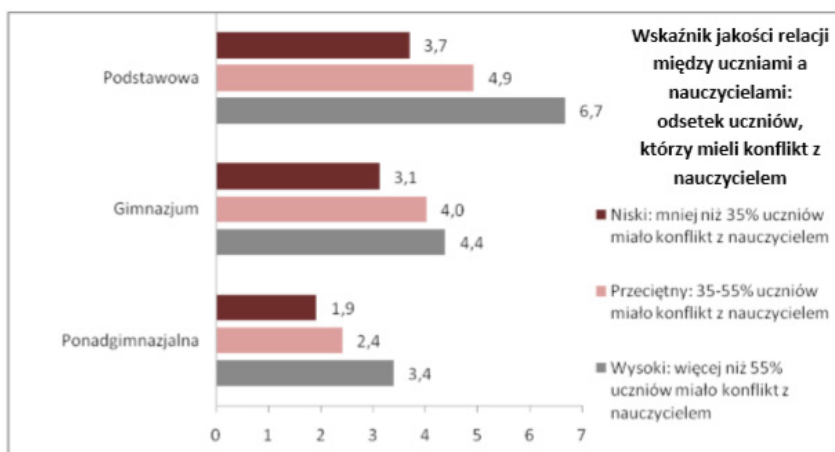
Przemoc i agresja w szkole są problemem szczególnie złożonym i trudnym. Niepowodzenia w radzeniu sobie z tym zjawiskiem na terenie tej instytucji wynikają z różnych przyczyn. Stopień zabezpieczenia szkół przed aktami przemocy jest zazwyczaj minimalny. Szkolenia w zakresie bezpieczeństwa pochłaniają nie tylko czas, ale również pieniądze. Drogie są również środki techniczne, które służą podnoszeniu poziomu bezpieczeństwa (np. systemy kamer). Względnie ekonomiczne i oszczędnościowe odgrywają rolę pierwszoplanową. Dopiero zdarzenia o szczególnie dramatycznym przebiegu i tragicznych konsekwencjach skłaniają władze szkół do wprowadzania konkretnych decyzji służących poprawie bezpieczeństwa. Incydenty przemocy na terenie szkół spotykają się zazwyczaj z dużym rozgłosem medialnym i zainteresowaniem ze strony różnych instytucji (kuratorium, ministerstwo, policja

²² Ł. Wojtasik, *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, http://webcontrol.pl/art/przemoc_rowiesnicza_a_media_elektroniczne.pdf, [dostęp: 27.03.2019].

²³ A. Komendant-Brodowska, A. Giza-Poleszczuk, A. Baczko-Dombi, *Przemoc w szkole*, https://panoptykon.org/sites/default/files/sbp2-_szkoly_ost_wersjapdf.pdf, [dostęp: 26.03.2019].

itp.). Dla szkół oznacza to zakłócenie normalnego toku pracy i wiele dodatkowych trudnień (np. zeznania, sprawozdania, kontrole). Dlatego też w szkołach często dochodzi do ukrywania faktów świadczących o dokonaniu przemocy, zwłaszcza gdy ich konsekwencje dotyczą jednostek i nie są drastyczne. Źle wyszkolony i nieprofesjonalny personel jest kolejnym czynnikiem wpływającym na obniżenie się poziomu bezpieczeństwa. Zapobieganie aktom agresji i przemocy wymaga dużej wiedzy i odpowiednich umiejętności kadry pedagogicznej. Pozytywnie wpływa też odpowiednio wysoka motywacja do pracy i predyspozycje osobowościowe. Nie można pominąć faktu, że jednym z najważniejszych czynników motywujących nauczycieli do efektywnej pracy jest wysokość wynagrodzeń.

Wykres 2. Relacje uczniów i nauczycieli a poziom przemocy. Średni wskaźnik poziomu przemocy w szkołach w zależności od odsetka uczniów, którzy mieli konflikty z nauczycielami.

Źródło: A. Komendant-Brodowska, *Przemoc w szkole. Raport z badań*, lipiec 2010

Pojęcie przemocy często kojarzy się z agresją, w której jednym z głównych celów sprawcy jest zaszkodzenie i spowodowanie cierpienia. W *Słowniku psychologicznym* pod redakcją Włodzimierza Szewczuka czytamy, że „agresja to wszelkie działanie, którego celem jest wyrządzenie krzywdy fizycznej lub psychicznej – rzeczywistej bądź symbolicznej – jakiejś osobie lub czemuś co ją zastępuje. Agresja jest zazwyczaj reakcją na frustrację, jest też przejawem wrogości...”. Rozróżniamy agresję fizyczną i agresję słowną, agresję bezpośrednią – skierowaną na osobę lub rzecz wywołującą uczucie wrogości i agresję przemieszczoną – skierowaną na obiekt zastępczy oraz samoagresję – skierowaną na samego siebie²⁴.

Przemoc fizyczna jest intencjonalnym zachowaniem, niosącym ryzyko uszkodzenia ciała, niezależnie czy do tego dochodzi, czy też nie. Przejawami przemocy fizycznej w szkole są m.in.: popychanie, policzkowanie, szarpanie za włosy, uderzanie pięścią, kopanie, przypalanie papierosem, duszenie, rzucanie przedmiotami, drapanie, plucie, wykręcanie rąk, napaść z użyciem broni, krępowanie lub uwięzienie,

²⁴ W. Szewczuk, *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985, s. 12.

świadome stwarzanie niebezpiecznych sytuacji stanowiących zagrożenie fizyczne. Przy opisie przemocy fizycznej uwzględnia się nie tylko jej przejawy, ale także skutki w postaci uszkodzenia ciała i wskazań do konsultacji i leczenia medycznego. Chodzi nie tylko o bezpośrednie urazy w postaci siniaków, złamań i stłuczeń, ale także o rejestrację odległych skutków zdrowotnych.

Przemoc psychiczna zawiera przymus i groźby, zastraszanie, emocjonalne wykorzystywanie (oskarżanie, upokarzanie, poniżanie, obwinianie i manipulowanie poczuciem winy), wyzwiska, wmawianie choroby psychicznej, izolowanie lub ograniczanie kontaktów z innymi, ograniczanie wolności osobistej w postaci zabrania korzystania z różnych udogodnień (np. telefonu), oskarżanie, zaprzeczanie i minimalizowanie przemocy, wykorzystywanie innych do sprawowania kontroli, wzbudzanie poczucia winy. Przemoc psychiczna może też polegać na niszczeniu przedmiotów mających jakąś wartość dla ofiary i celowej agresji.

Człowiek staje się ofiarą znęcania się kiedy jest narażony w sposób powtarzający się i rozciągnięty w czasie na negatywne działania ze strony jednej osoby lub większej liczby osób. Choć każde dziecko doświadczyło prawdopodobnie jakiejś formy złego traktowania przez starszego lub silniejszego kolegę, jednak pojęcie znęcania się należy ograniczyć do doświadczeń spełniających kryteria częstości, stałości i nierównowagi sił. W odróżnieniu od innych aktów agresji, które polegają na pojedynczych lub krótkotrwałych atakach, znęcanie ma zazwyczaj charakter ciągły i długotrwały, co wywołuje u ofiary stale utrzymujący się stan lęku i zastraszania. Znęcanie się może przybierać formę pośrednią i bezpośrednią. Znęcanie się bezpośrednio polega na jawnym, fizycznym prześladowaniu ofiary, natomiast pośrednie opiera się na strategiach prowadzących do jej wykluczenia i społecznej izolacji. Choć znęcanie się może nie stanowić przestępstwa kryminalnego, jednak potencjalne jego bardzo negatywne efekty decydują o uznaniu go za zachowanie agresywne i niebezpieczne.

Poza samym rozpowszechnianiem się zjawiska znęcania się i jego przejawami częstym przedmiotem badań są czynniki decydujące o tym, kto staje się ofiarą a kto sprawcą. Wiek wydaje się istotny dla wyboru strategii znęcania się. Młodsze dzieci stosują przede wszystkim agresję fizyczną, a starsze wybierają raczej werbalne i pośrednie formy agresji. Jeśli chodzi o różnice między płciami, to dane wskazują na wyraźniejszy udział chłopców w znęcaniu się, zarówno wśród ofiar, jak i sprawców. Poza zmiennymi wieku i płci, badania ukazują wyraźnie typowe właściwości ofiar i sprawców znęcania się, które potwierdzają zdroworozsądkowe wyobrażenia na temat tego zjawiska.

W wielu publikacjach podkreśla się, że agresja wśród dzieci i młodzieży jest w pewnym stopniu normatywna dla wieku. Znaczy to, że zachowania wykonywane z intencją wyrządzenia krzywdy drugiej osobie wykazuje, choćby sporadycznie wielu a może większość członków tych grup wiekowych. Jednak istnieje pewien odsetek dzieci i osób w wieku młodzieńczym, które odbiegają od tego normalnego toku rozwoju. Wykazują one wysoki i trwały poziom agresywnego zachowania, którego nie można już uznać za normatywny. We wczesnych latach szkolnych widoczne się stają różnice w agresywności między płciami – chłopcy wykazują generalnie wyższy poziom agresji niż dziewczęta. Wiele badań wskazuje, że zachowania agresywne

stają się rzadsze w środkowym okresie dzieciństwa, co jest funkcją rosnących umiejętności samoregulacji oraz umiejętności społecznych. Poziom i wzorzec agresywnego zachowania zmienia się w okresie dorastania. Agresywne zachowania stają się wtedy bardziej szkodliwe i przybierają formy bardziej zorganizowane społecznie. Młodzieżowe grupy, często o charakterze gangów, skupiają nastolatków, którzy są odrzucani przez swoich mniej agresywnych rówieśników. Są one atrakcyjne dla uczniów wysoce agresywnych i odpowiedzialne za znaczny odsetek agresji, jakiej dopuszczają się nieletni²⁵.

Na terenie szkoły może mieć miejsce każda forma przemocy. Szkoły zazwyczaj potrafią dobrze radzić sobie z kryzysami rozwojowymi (np. dorastania), ponieważ stykają się z nimi na co dzień. Są dobrze przygotowane do działań interwencyjnych w razie wybuchu pożaru. Nie są natomiast przygotowane do radzenia sobie z kryzysami sytuacyjnymi w postaci drastycznych aktów przemocy, które wybuchają nieoczekiwanie i gwałtownie. Głównym czynnikiem, który wpływa na poziom radzenia sobie z przemocą w szkole jest poziom wyszkolenia personelu w zakresie zjawisk związanych z przemocą.

W obliczu nasilającej się przemocy w polskich szkołach potrzebne wydaje się podejmowanie konkretnych środków zaradczych mających na celu ograniczenie skali problemu. Jednym z takich środków zaradczych mogą być programy ochrony przed przemocą. Niezbędne okazuje się wprowadzanie takich zmian organizacyjnych, które wymuszają konkretne działania służące ograniczaniu tego zjawiska. W działaniach przeciwko przemocy warto propagować i podkreślać znaczenie podstawowych zasad, o których warto pamiętać przy planowaniu działań zapobiegawczych.

Nie jest możliwe przeprowadzenie jakiegokolwiek programu ochrony bez zaangażowania i udziału ścisłego kierownictwa szkoły. To dyrekcja jest czynnikiem wzbudzającym podstawową motywację do takich działań i najskuteczniejszym propagatorem walki z przemocą. Oznaki ignorowania problemu przemocy świadczą jak najgorzej o przydatności osób na stanowiskach kierowniczych do pracy z ludźmi. Dyrektorzy powinni mieć świadomość głębokiego wpływu na kształtowanie postaw nauczycieli i uczniów wobec groźnych zjawisk społecznych. Ich brak zaangażowania może być odbierany jako ciche przyzwolenie na prowadzenie działań szkodzących innym. Zdecydowanie pozytywna postawa dyrekcji w kwestii zapobiegania przemocy powinna być jednym z podstawowych priorytetów.

Jednym z pierwszych poczynań przy budowaniu programów ochrony przed przemocą powinna być dokładna analiza i diagnoza aktualnego stanu bezpieczeństwa i istniejących zagrożeń. Żeby podejmować nowe zadania trzeba zorientować się w bieżącej sytuacji i wiedzieć na czym polega istota zagrożeń przemocą w konkretnej szkole. Warto pamiętać, że szkoły mogą różnić się pod względem nasilenia zjawisk przemocy, ich charakteru i możliwych konsekwencji. Nie można więc bezrefleksyjnie podchodzić do kwestii użyteczności danego programu skonstruowanego dla konkretnej szkoły i mechanicznie stosować go w odniesieniu do problemów innej szkoły. Efektem takiego działania „na skrót” może być zmniejszenie efektywności programu.

25 Ibidem, s. 51–53.

Należy uświadamić absolutnie niezbędną konieczność prowadzenia polityki „zerowej tolerancji wobec przemocy” w odniesieniu do wszystkich, którzy znajdują się lub znajdują na terenie szkoły. Cicha tolerancja na akty agresji jest przyzwoleniem na przemoc i zachętą do kontynuowania tych szkodliwych społecznie działań. Ważnym krokiem w realizacji tego postulatu byłoby jasne określenie ram odpowiedzialności za ignorowanie i ukrywanie aktów przemocy. W przypadku stwierdzenia poważnych zagrożeń wskazane wydaje się ustalenie komisji do spraw bezpieczeństwa i ochrony przed przemocą. Zadaniem takiej komisji byłoby gromadzenie danych na temat dokonanych aktów przemocy, czyli rejestracja wszystkich poważniejszych przypadków agresji na terenie szkoły (napadów, wymuszeń, gróźb itd). Najistotniejszym celem działania takiej komisji powinno być podejmowanie konkretnych i skutecznych działań zaradczych, czyli wczesne reagowanie.

Szkoły są miejscem zagrożenia agresją i przemocą. Wydaje się oczywiste, że powinny się stać terenem realizacji profesjonalnych programów profilaktycznych, które będą zapobiegać tym patologiom, zgodnie z zasadą, że lepiej zapobiegać niż doświadczać skutków działania rozwiniętych patologii. Programy te powinny łączyć różne strategie i działać wielopoziomowo tzn. obejmować swym oddziaływaniem zarówno uczniów, jak i rodziców i nauczycieli. Do ważnych komponentów takich programów zaliczyć można: fachowe szkolenia personelu szkoły, edukację uczniów w zakresie problemu przemocy, wprowadzanie lokalnych regulacji prawnych i szkolnych planów bezpieczeństwa. Warunkiem skuteczności programów profilaktycznych jest powołanie do ich realizacji odpowiednio wykształconych osób. Niestety często zdarza się, że na skutek niewiedzy realizatorów, programy profilaktyczne tracą swoją efektywność i istnieją tylko w teorii.

Na specjalną uwagę zasługują moim zdaniem programy wczesnej interwencji. Działania o charakterze wczesnej interwencji, mają na celu ujawnienie osób lub grup o najwyższym ryzyku dysfunkcjonalności oraz pomaganie im w redukcji tego ryzyka. Osoby wysokiego ryzyka to takie osoby, które nie osiągnęły jeszcze pełnej dojrzałości psychicznej, społecznej oraz w których życiu występują m.in. takie zjawiska jak doświadczanie przemocy, stosowanie przemocy i udział w działaniach przestępczych oraz utrzymywanie kontaktów z osobami dysfunkcjonalnymi²⁶. Podstawową grupą docelową programów zapobiegania agresji i przemocy powinny być dzieci i młodzież. Powodem tego jest fakt, że:

– zachowanie agresywne pojawia się w rozwoju osobniczym wcześniej i jeżeli jest lekceważone, to z wiekiem umacnia się i nasila; dlatego im wcześniej nastąpi skuteczna interwencja tym większe prawdopodobieństwo powstrzymania ucznia od działań agresywnych;

– wśród dzieci i młodzieży stwierdza się wysoką powszechność takich zjawisk, jak agresja i przemoc oraz dużą liczbę ofiar tego rodzaju działań²⁷.

26 Z.B. Gaś, *Psychoprofilaktyka*, Lublin 2000, s. 32.

27 B. Krahe, *Agresja*, Gdańsk 2000, s. 208.

Źródło przemocy i agresji w środowisku szkolnym

Aby dokładnie zobrazować przyczyny powstawania agresywnych zachowań należy sprecyzować trzy główne źródła – czynniki przemocy wraz z ich wskaźnikami. Pierwszy czynnik to szkoła – jako instytucja może budzić ona agresję poprzez: przymus, ograniczanie samodzielności, anonimowość uczniów, rzeczowe stosunki z nauczycielami, przeciążenie uczniów, niewłaściwy proces oceniania; drugi czynnik stanowią nieprawidłowe relacje między nauczycielami i uczniami, przejawiające się w: braku poszanowania godności uczniów, stosowaniu presji dydaktycznej, ośmieszaniu, krytykowaniu, braku uznania dla osiągnięć uczniów; trzeci czynnik to nieprawidłowe relacje między samymi uczniami, takie jak: manieryzm, agresja fizyczna, słowna, pośrednia, role agresora i ofiary²⁸. Innymi, ale równie ważnymi czynnikami, które mają niemałe znaczenie w wykluwaniu się agresji wśród młodych ludzi są nieprawidłowe działanie szkoły oraz sam proces kształcenia, który jest niewłaściwy. Wskaźnikami agresji pierwszego czynnika jest m.in. stres na lekcjach, nadmiar uczęszczających na zajęcia uczniów czy krzywdzące ocenianie. Natomiast wskaźniki dotyczące systemu kształcenia to m.in. niedobór zajęć dodatkowych oraz wyczerpujące, nużące programy nauczania.

Mechanizmy związane z uruchamianiem agresji wśród dzieci i młodzieży mają również swoje podłoże biologiczne. Wskaźnikami tego są liczne zaburzenia, np. zaburzenia neurologiczne. Istotny aspekt ma także sam temperament dziecka. Dzieci o większym temperamencie (ruchliwe, szybko reagujące itd.) mają większe prawdopodobieństwo wytworzenia i utrwalenia agresywnych wzorców reakcji niż te, które w swojej naturze są spokojniejsze²⁹.

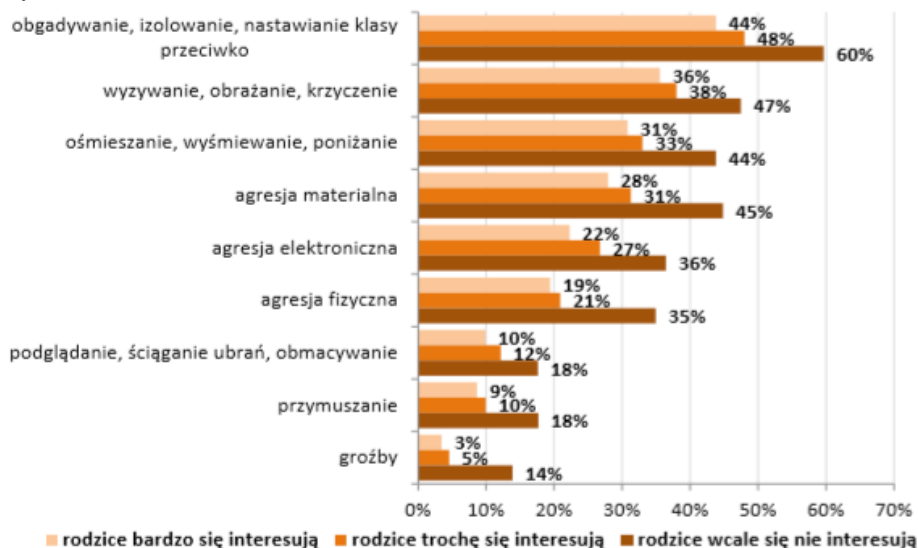
Nie można również pominąć sfery socjalnej związanej z środowiskiem rodzinnym ucznia. Wyniki badań pokazują, że dzieci, których rodzice są bardzo aktywni w ich życiu rzadziej stają się ofiarami przemocy w szkole. Natomiast uczniowie, którzy nie uzyskują żadnego wsparcia ze strony swoich opiekunów na odwrót. Zależność ta utrzymuje się dla różnych miar zaangażowania: doświadczanie agresji kolegów jest powszechniejsze wśród uczniów, których rodzice w niewielkim stopniu interesują się tym, co dzieje się w szkole, a także wśród uczniów, których rodzice rzadziej jedzą z dziećmi wspólne posiłki i rzadziej chodzą na wywiadówki. Dane wyraźnie pokazują też, że dzieci rodziców mniej zainteresowanych częściej stają się ofiarami dręczenia szkolnego³⁰.

28 M. Stachowicz-Piotrowska, *Agresja w szkole. Przyczyny – problemy – zapobieganie*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/1793/Monika%20Stachowicz%20Piotrowska%20Agresja%20w%20szkole%20Przyczyny%20problemy%20zapobieganie.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, [dostęp: 24.03.2019].

29 J. Kołodziejczyk, *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, NODN „SOPHIA”, Kraków 2004, s. 10.

30 J. Przewłocka, *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015, s. 36.

Wykres 3. Odsetek uczniów, którzy doświadczyli danej formy agresji co najmniej raz w ciągu 4. tygodni poprzedzających badanie w zależności od zainteresowania ich rodziców lub opiekunów tym, co się dzieje w szkole.

Źródło: J. Przewłocka, *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach*, Warszawa 2015

Programy profilaktyczne

W szkołach realizowane są programy profilaktyczne, które mają za zadanie zapobieganie agresji i wprowadzenie odpowiednich metod jej zwalczania. Jeden z takich programów opracował Ośrodek Rozwoju Edukacji. Na początku autorzy starają się opisać problem przemocy, dzieląc je na poszczególne formy. Może to być przemoc: fizyczna (bicie, używanie groźnych narzędzi); materialna (niszczenie przedmiotów, wymuszenia finansowe, rabunki, kradzieże); seksualna (podglądanie, dotykanie bez zgody); wymuszenia (przymuszanie do niechcianych działań, szantaż, zastraszanie, groźby); werbalna (poniżanie słowne, wyzwiska, upokarzanie, kpiny); relacyjna (ostentacyjne wykluczanie z grupy, rozpowszechnianie fałszywych informacji/oskarżeń); cyberbulling (stalking, obrażanie, ujawnianie wizerunków bez zgody, ośmieszanie w internecie i/lub e-mailach)³¹.

Program motywuje uczniów, aby lepiej radzili sobie ze złością, a tym samym nie ulegali impulsom popychających ich do agresji i przemocy. Jest kilka sposobów wzmocnienia efektywności potwierdzonych w badaniach psychologicznych. Najważniejsze z nich to:

- trening rozpoznawania złości u innych i u siebie: pomagają rozpoznać pierwsze sygnały wściekłości, która może prowadzić do agresji. Pozwala też lepiej

31 T. Garstka, *Zapobieganie agresji w szkole*, Warszawa 2015, s. 9.

rozpoznawać złość u innych, a tym samym unikać takich sytuacji, które mogą być prowokujące;

- przekierowanie uwagi: skierowanie uwagi na coś innego niż wyzwalacz agresji;
- zajęcie myśli czymś innym;
- zmiana aktywności: warto powiedzieć sobie „stop!” i natychmiast zająć się czymś innym. Jeśli to wypowiedź kolegi denerwuje, lepiej przerwać rozmowę i odejść, niż zaatakować go, bo to prowadzi do eskalacji. Są też aktywności, które pozwalają rozładować napięcie, a nie są skojarzone z agresją (tak jak uderzenie w poduszkę);
- reinterpretacja sytuacji: polega na próbie dopuszczenia innego rozumienia sytuacji, która jest wyzwalaczem złości;
- trening uważności: MBSR (*mindfulness-based stress reduction*) to ćwiczenia wywodzące się z medytacji, pozwalające na niereaktywną świadomość i „uważne nieprzywiązywanie się” do przepływu doświadczeń – zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych;
- odwróżliwianie (desensytyzacja): jest przeznaczona dla osób szczególnie reaktywnych. Pozwoli im nie reagować na te wyzwalacze w sytuacjach naturalnych – na skutek osiągania stanu spokoju i odprężenia wobec wyobrażonych elementów sytuacji wywołujących frustrację i napięcie oraz wyzwalających agresji³².

Programy profilaktyczne są elementem programu wychowawczego szkoły, określają działania psychoedukacyjne podejmowane w celu zapobiegania zachowaniom ryzykownym uczniów i szkodom wynikającym z tych problemów dla nich samych i ich otoczenia. Przy konstruowaniu szkolnego programu profilaktyki uwzględnia się podstawy prawne, program wychowawczy szkoły oraz diagnozę problemów występujących w społeczności szkolnej. Są to działania systemowe, skierowane głównie do świadków agresji i przemocy. Ponieważ jednak powinny obejmować całą społeczność szkolną – nauczycieli, uczniów i rodziców – każda z tych grup musi w nich uczestniczyć w odpowiedni dla siebie sposób. Głównym celem zajęć profilaktycznych jest zdobycie przez wszystkich uczestników szkolnego życia podstawowej wiedzy na temat agresji i przemocy, aby w szkole zapanowało rozumienie istoty tego problemu.

Podsumowanie

Należy spodziewać się, że zjawisko przemocy i agresji w szkołach nadal będzie niepokoiło i przyciągało uwagę uczniów, rodziców i całego społeczeństwa. Rozpowszechnienie tej patologii i jej negatywne konsekwencje zarówno dla poszczególnych jednostek, jak i całego procesu wychowawczego w szkole są powszechnie znane. Przed szkołą jako instytucją stoi trudne zadanie poradzenia sobie z tym problemem. Warto pamiętać, że dysfunkcjonalni uczniowie wyraźnie i w znacznym stopniu wymagają specjalistycznej diagnozy oraz pomocy i leczenia. Natomiast uczniowie wykazujący pierwsze oznaki skłonności do agresji i przemocy powinni

32 Ibidem, s. 12.

być zauważeni i objęci profesjonalnym oddziaływaniem psychoprofilaktycznym, którego celem będzie zminimalizowanie ryzyka rozwoju zaburzeń zachowania.

Bibliografia

- Badura-Madej W., Dobrzyńska-Mesterhazy A., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2000.
- Ekel J., Jaroszyński J., Ostaszewska J., *Mały słownik psychologiczny*, Warszawa 1965.
- Frączek A., *Czynności agresywne jako przedmiot studiów eksperymentalnej psychologii społecznej*, Wrocław 1979.
- Frączek A., Struzik P., *Agresja wśród dzieci i młodzieży*, Kielce 1986.
- Garstka T., *Zapobieganie agresji w szkole*, Warszawa 2015
- Gaś Z.B., *Psychoprofilaktyka*, Lublin 2000.
- Grochulska J., *Reedukacja dzieci agresywnych*, Warszawa 1982.
- Kołodziej J., *Obrona przed krzywdą*, „Charaktery” 2004, nr 4.
- Kołodziejczyk J., *Agresja i przemoc w szkole. Konstruowanie programu przeciwdziałania agresji i przemocy w szkole*, NODN „SOPHIA”, Kraków 2004.
- Krahe B., *Agresja*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Lipowska-Teutsch A., *Wychować, wyleczyć, wyzwolić*, PARPA, Warszawa 1998.
- Mazur J., *Przemoc w rodzinie. Teoria i rzeczywistość*, Wydawnictwo Akademickie Żak, Warszawa 2002.
- Okoń W., *Słownik pedagogiczny*, Warszawa 1984.
- Pospiszyl I., *Przemoc w rodzinie*, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1994.
- Przewłocka J., *Bezpieczeństwo uczniów i klimat społeczny w polskich szkołach*, Instytut Badań Edukacyjnych, Warszawa 2015.
- Sadowski B., Chmurzyński J., *Biologiczne mechanizmy zachowania się*, Warszawa 1989.
- Skorny Z., *Dziecko agresywne – objawy, przyczyny, przeciwdziałania*, [w] *Vademecum dla rodziców*, red. W. Pomykałło, Warszawa 1985.
- Skrypt dla uczestników szkolenia Interwencja w przypadku przemocy rówieśniczej*, <https://www.edukacja.fdds.pl/fae4533d-7b36-4e71-93a3-f3bae6a78f8e/Extras/skrypt-poszkoleniowy-przemoc-rowiesnicza.pdf>, [dostęp: 28.03.2019].
- Szewczuk W., *Słownik psychologiczny*, Warszawa 1985.
- Stachowicz-Piotrowska A., *Agresja w szkole, Przyczyny – problemy – zapobieganie*, <https://repozytorium.ukw.edu.pl/bitstream/handle/item/1793/Monika%20Stachowicz%20Piotrowska%20Agresja%20w%20szkole%20Przyczyny%20problemy%20zapobieganie.pdf?sequence=1&isAllowed=y>, [dostęp: 24.03.2019].
- Sztander W., *Na czym polega pomaganie ofiarom przemocy*, „Niebieska Linia” Pismo Ogólnopolskiego Porozumienia Osób, Organizacji i Instytucji Pomagającym Ofiarom Przemocy, nr 5/1999.
- Szymczak M., *Słownik Języka Polskiego*, Warszawa 1988.
- Widera-Wysoczańska A., *Zobacz, co on mi robi*, „Style i Charaktery” 2008, nr 3.
- Wojtasik Ł., *Cyberprzemoc – charakterystyka zjawiska, skala problemu, działania profilaktyczne*, <http://zszpnr2.edu.pl/images/Cyberprzemoc.pdf>, [dostęp: 27.03.2019].

Wojtasik Ł., *Przemoc rówieśnicza a media elektroniczne*, http://webcontrol.pl/art/przemoc_rowiesnicza_a_media_elektroniczne.pdf, [dostęp: 27.03.2019].

Violence and aggression of students as a threat to safety in the school environment

Abstract

The aim of the article is to present problem related to violence and aggression in the school environment. Thanks to scientists dealing with this topic, the issue of violence at school is not neglected. However, attention should be focused not only on scientists, but also on the entire population through campaigns and projects against aggression at school.

Słowa kluczowe: przemoc, agresja, szkoła, bezpieczeństwo szkolne

Keywords: violence, aggression, school, school safety

Klaudia Lewandowska

Studentka III roku studiów licencjackich na kierunku bezpieczeństwo narodowe na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie. W kręgu jej zainteresowań naukowych znajdują się zagadnienia związane z bezpieczeństwem szkolnym, pierwszą pomocą oraz zwierzętami pracującymi w służbach mundurowych. Wychowawca kolonijny, który styka się w swojej pracy z współczesnymi problemami dzieci i młodzieży. E-mail: klaudia.lewandowska2019@gmail.com.